

La casa rural i l'arquitectura tradicional menorquina

per Tomàs VIDAL BENDITO

La casa rural, com habitatge i centre d'explotació agrària, és un refugi del medi ambient i un instrument adaptat a unes activitats econòmiques agràries predeterminades en gran part pel mateix ambient. La casa és també un conjunt de fets històrics, culturals i socials de base geogràfica.

Primera part

1.1. «SES CASES»: DEFINICIÓ

Amb el nom de *ses cases* hom coneix a Menorca les construccions rurals on hi viuen i treballen les famílies camperoles que tenen un *lloc* (explotació mitjana o gran de 10 a 250 hectàrees), explotat en règim d'aparceria. Cada *lloc* té les *cases* constituïdes per l'habitatge i per les dependències.

1.2. SITUACIÓ, EMPLAÇAMENT I ORIENTACIÓ DE «SES CASES»

A la Tramuntana els *llocs* són de gran extensió (més de 200 ha.) i amb un gran percentatge de terra sense conrear. A la Mitjania hi ha abundància de *llocs* mitjans, i al Migjorn hom hi troba grans *llocs* de més de 100 ha. amb *llocs* mitjans (50-100 ha.) i petits (10-50 ha.).

Aquesta diferència ve donada per factors físics (relleu i sòls) i per fets històrics; a la Tramuntana hi predominava la propietat senyorial.

La situació de *ses cases* ve condicionada per la conjugació d'avantatges màxims des del punt de vista climàtic (resguard del vent), sanitari (prevenció de la malària) i econòmic (proximitat a les vies de comunicació).

La subdivisió dels segles XVIII i XIX, més destacada a la costa sud, donà lloc a la construcció de noves cases als sectors costaners, diferenciant *ses cases noves* o *de baix*, de les de l'interior, *ses cases velles* o *de dalt*.

La manca d'aigües superficials i de torrents no ha influït a la situació de les cases, tota vegada que hom ha obtingut l'aigua mitjançant pous, aljubs i cisternes. La casa està construïda damunt un tossal per a prevenir la malària, evitar despeses supèrflues de fonament i estalviar espai conreable.

La façana principal de la casa està orientada cap el S., SE o SW., per a defensar-se de la tramuntana. Té grans porxos, finestres i terrasses, contràriament a la façana N., la qual no presenta quasi obertures.

1.3. «SES CASES»: DESCRIPCIÓ DE CONJUNT

Estan constituïdes per varies edificacions: la casa habitatge o *es casat*, amb dependències de caràcter domèstic; *es pati*, en front de la façana sud; la *cotxeria* i *es forn*; i edificacions de caràcter agrari: *es bouer* amb el pati (*quin-tana des bouer*), el *femer*, la *pallisa*, els *estables*, *es pou*, *sa beurada* i *s'aljub*. Darrera o al voltant, una parcel·la (*es figuerat*) amb els *galliners* i *solls*. Prop de *ses cases* hi ha *s'era*. De *ses cases* surten varis camins enmarcats per sòlides parets de pedra, que van als pobles més pròxims. Les *tanques* divideixen els camps en parcel·les.

1.4. LA CASA HABITATGE O «ES CASAT»

És una casa bloc, de vuit per vuit metres, amb dependències de dues plantes i amb coberta a dos vessants, l'eix de la qual (*carenat*) és normalment perpendicular a la façana. No hi manquen però, els *casats* de *carenat* paral·lel.

Quatre peces a ambdues plantes constitueixen el casat bloc; les de la planta baixa (de tres metres d'alt) estan destinades a l'habitatge i les de la planta alta o porxos (de tres metres d'alt, al centre i d'un metre i mig als extrems) a graner. Molts *casats* han estat ampliat pels laterals o prolongats pel sostre central o de la porxada.

La superfície mitjana és de seixanta metres quadrats per planta i l'altura màxima de sis metres. Amb els annexes, la superfície és doble. Els annexes són destinats a cuina-menjador, dormitori dels treballadors, forn, cotxera o magatzem.

1.5. PECES DEL «CASAT»

La *porxada* és de forma rectangular, oberta a la façana sud mitjançant tres amplis arcs que donen a un pati exterior. A la porxada tenen accés les habitacions de la planta baixa. És un element decoratiu o un lloc d'esbargiment i poques són les funcions útils (assecatge de la roba a l'hivern, conservació de *tomàquets de bolla* o de *penjar*).

El sostre, de color blanc, és el típic de la construcció tradicional rural i urbana de l'illa amb bigues de fusta. Les parets són sempre blanques i el pis és pavimentat amb pedres mesclades i recobertes amb morter de calç i de ciment, de color rogenc. Darrera la gelosia hi ha el brocal de la cisterna i a l'exterior una escaleta o *cualcador*.

Sa cuina es troba a la dreta de la porxada, a l'anex occidental del bloc originari. Sembla ésser que l'antiga cuina era de foc central, quadrat, d'uns tres metres de costat. El sostre era una xemeneia formada per un gran embut tronco-piramidal. Un altre tipus de cuina antiga era la *foganyà*, xemeneia col·locada a un angle de l'habitació consistent en una campana de pedra coberta de morter. La xemeneia exterior, quadrada, sobresurt un metre; és protegida de la pluja i del vent mitjançant quatre teules àrabs col·locades de forma piramidal.

Actualment la cuina és encastada, de carbó en una primera etapa, i de gas modernament. Hom ja no usa, doncs, la carbonera ni el llenyer, i el gibrell és substituït pels escuradors encastats.

El rebost és una petita peça anexa a la cuina. El centre de la cuina està ocupat per una gran taula rectangular, rústica, construïda per un *arader* (ar-

tesà que fabrica l'utillatge agrícola de fusta), al voltant de la qual hi ha quatre bancs llargs.

La cuina és en realitat una cuina-menjador-habitació d'estar.

El *forn* és un petit edifici cobert per una volta de mig canó que cobreix el forn pròpiament dit, el qual es troba generalment separat de la casa. Hom l'encenia tan sols un cop a la setmana, en el dia de coure el pa, les coques, els crespells, les formatjades, etc.

El *menjador* està al costat de la cuina. És l'habitació més inútil del *casat*, però alhora una de les més significatives, car està ben decorada per a ésser mostrada als de fora; hom la utilitzava comptades vegades. Amb freqüència sol ésser també l'habitació de costura.

El *formatgedor* o *formatgera* està pròxim a la cuina, a la part oest de la casa. És on hom elabora el principal producte del *lloc* i de l'agricultura insular. Hi ha una taula forrada de zenc, unes premses (palanques de ferro subjectes a la paret) i unes fogasses. La producció del formatge a la manera tradicional consisteix en fer la *colada* de la llet, la qual es passa després per una tela porosa o *fogasser* que reté els grumolls de la colada i deixa el xerigot a l'alfàbia; la pasta recollida en el fogasser s'envolta amb aquest i s'esprém damunt el *cavall* col·locat prèviament sobre l'alfàbia, de manera que el xerigot caigui dintre d'ella. S'esprém després la bossa i amb un *lligam* es posa a la premsa per a que agafi la forma, d'on es treu al cap de dos o tres dies. Després passa a la saladura.

Els *estudis* són habitacions-dormitori, entre les quals hi destaquen *sa sala* i *sa caseta*. *Sa sala* és el dormitori de matrimoni de l'*amo* i *madona*, i *sa caseta* és el dels *missatges* i inclús els dels fills varons.

Sa bugaderia té una foganya, un annex (*cossi*) i varies piles de pedra per a rentar. Antigament hom la utilitzava per a *fer bugada* i com habitació de bany; avui solament té aquesta última finalitat.

Els *porxos* o *sa cambra* són varies peces que solen ésser una prolongació de les centrals de la planta baixa. D'altura no superior a un metre, són utilitzades com a graner i magatzem del *lloc* on hom guarda el gra, el formatge i els embotits.

1.6. LES CONSTRUCCIONS COMPLEMENTÀRIES DE CARÀCTER AGRARI DE «SES CASES»

Es pati és una parcel·la de dimensions semblants a les del *casat*, que s'obre en front de la façana principal. És vorejat per un mur de pedra seca, unida amb ciment a la part superior, en el qual s'obren les *portellades* amb les seves corresponents *barreres*. Les funcions del pati són: accés al *casat* i altres dependències, i jardí. En ell hi ha la cotxeria i el forn.

Es bouer, de construcció relativament recent, té gran importància a l'actualitat. Els precedents sembla que eren les *barraques* o *ponts*. És una gran nau rectangular amb sostre a dos vessants d'eix perpendicular o paral·lel a la façana. Els murs són gruixuts i amb poques finestres. El procés evolutiu seguit pel *bouer* ha estat en relació amb el canvi d'actitud experimentat per la ramaderia insular, representat pel pas d'un règim de ramat lliure a un altre de quasi total estabulació. En front del *bouer* hi ha la *quintana* on pot haver-hi l'*abeurada*, i pròxim el *femer*.

Els antics estables estaven prop del *casat* mentre *sa soll* i *es galliner* al figuerat, darrera el *casat*.

El *pou* és típic dels llocs de la Menorca calcària, on s'obtenien cabals notables a profunditats de 30 a 50 m. El *torn*, mogut per força animal, era l'ins-

trument utilitzat per a l'obtenció de l'aigua. Els pous de Tramuntana i Mitjanja són molt diferents; són de poca profunditat i poc cabal, i l'extracció es fa per mitjà d'una petita galleda, una corda i una corriola. Un altre tipus de pou és el de sínia; hom el troba als sectors hortícoles on hi abunda l'aigua.

L'aigua de pluja es recull per mitjà de *cisternes* i *aljubs* (dipòsit rectangular construït sobre el nivell del sòl destinat a guardar l'aigua que cau en el propi terrat o procedent de construccions veïnes).

S'abeurada és situada a la vora del pou o de s'aljub. És una sèrie de quatre o més piles de pedra contigües, comunicades per un petit canal obert a llurs parets divisòries.

S'era és una plataforma circular pavimentada amb pedres i vorejada d'una barana de pedra de poca alçada, on es realitzen les labors de la batuda, actualment fetes mecànicament.

La *pallissa* és un edifici d'una sola nau de notables dimensions amb coberta a una o dues vessants i tancat amb una gran porta. En l'actualitat ha perdut la seva funció i resulta insuficient per a les noves orientacions ramaderes.

Segona part

CONSTRUCCIONS DEL «LLOC» INDEPENDENTS DE «SES CASES»

Tanques, parets, barreres i saltadors. La paret ha permès, en un particular «bocage» mediterrani, una ramaderia sense pastor i un racional aprofitament dels pobres pastos de la illa. Tot el camp menorquí és dividit en compartiments closos, *tanques*, que no corresponen a unitats de propietat sinó que són tan sols parts d'aquesta. Cada *lloc* és format per nombroses tanques i una *tanca de lloc* té una extensió que oscil·la entre 0,25 i 2 hectàrees. Cada tanca té un o dos *portells* o *portellades*, tancats per una barrera. Les parets exteriors dels llocs són més sòlides i sense cap portell; són les parets mitgeres. Cada *lloc* és dividit en tres *sementeres* constituïdes per varies tanques. La paret serveix també de protecció als arbres, car són vorejats per un mur circular (*corral*) i per a frenar l'erosió dels vessants (encadenats). Hom sosté les feixes mitjançant parets, consistents en un mur de pedra seca de 1,25 metres d'altura, de secció trapezoidal (base inferior: 90 centímetres; base superior: 80 centímetres); són construïdes pel *paredador*, artesà de l'obra en sec. Les *coberteres* i les *cantonades* són rematades amb pedres més grans que el reste del mur.

Els *saltadors* són unes petites escales de tres o quatre pedres que sobresurten de la paret i que permeten a les persones passar sense haver d'obrir els portells.

Bourets, barraques i ponts. Els *bourets* són petits bouers situats a cada una de les sementeres. L'antecedent del bouret és la *barraca* o el *pont*. La barraca és una espaiosa construcció de pedra seca consistent en una gran nau circular coberta amb falsa cúpula; l'exterior es presenta en una sèrie de cercles concèntrics a la manera del «zigurat» mesopotàmic. Les dimensions són variables. Hom troba els millors exemples al NW. de la illa, i sembla resultar que foren construïts a les darreries del segle XIX. Els *ponts*, més petits que les barraques, són de nau allargada.

Tercera part

ELS MATERIALS I LES TÈCNIQUES

3.1. DUES ARQUITECTURES SOTA EL SIGNE ÚNIC DE LA PEDRA

Una és la basada en la tècnica dels *aparedadors* o paredadors ja esmentats: la de la pedra seca, que hom destina des d'un començament a les construccions de parets i barraques, no a l'habitable humà. L'altra és la que té com a tècnica de construcció la pedra picada de *marès* (calcària extreta de pedreres a cel obert escampades per la Menorca calcària, especialment al Migjorn miocè i també a la Mitjanja mesozoica). La pedra picada mestra és la *rodona* (parallelepíped de $30 \times 40 \times 70$ centímetres), a partir de la qual s'obtenen el reste: *cantó*, *terç de cantó*, *pedra de pam*, *terç de tres*, *quart i quint*; cadascuna té una missió especial en la construcció de la casa.

3.2. ALGUNES VARIANTS DE «CASES» I «CASATS»

Als voltants de Sant Lluís hi han varies *cases de casolans* (*casolanies*) constituïdes per cases aïllades amb petits camps, insuficients per a la manutenció familiar, amb funció estrictament residencial.

Molts *llocs*, especialment els de la costa, han estat escollits pels *senyors* com a residència d'estiu, amb la conseqüent transformació del *casat* tradicional mitjançant una segona planta entre la baixa i els porxos. La decoració exterior és d'estil colonial anglès, mentre l'interior conserva el tradicional.

Hi han *casats* que tenen unes torres, considerades del segle XIV, que constitueixen un refugi temporal per a la família camperola en cas d'alguna invasió. Actualment les poques torres existents són un apèndix residencial o un magatzem.

Quarta part

ELS PROBLEMES DE L'ORÍGEN DE L'ARQUITECTURA TRADICIONAL MENORQUINA I DE LA SEVA RELACIÓ AMB ELS PAÏSOS MEDITERRANIS PROPERES

L'arquitectura menorquina és el conjunt d'elements d'invenció local o, si més no, el resultat d'una personalíssima reconversió dels elements importats. Hi han similituds amb la casa de la Catalunya humida, sobretot en el tipus de teulades a dos vessants i els espais porxats; el nombre de diferències és, però, més gran. El fet més sorprenent de tots és la poca semblança entre el casat menorquí i les cases rurals de Mallorca i d'Eivissa.

Conclusió: Present i futur de la casa rural menorquina

L'agricultura i la societat agrària menorquina experimenten actualment una profunda crisi. El desenvolupament econòmic de la indústria i dels serveis ha provocat un intens èxode rural. Cada vegada són més els *llocs* abandonats, a excepció dels més grans, els quals estan en un procés de transformació. El turisme, l'anglès principalment, representa el mitjà de conservació de les cases típiques, al convertir-les en cases d'estiueig.

RESUM. — A Menorca la casa rural és alhora un habitatge i unes dependències separades i utilitzades per l'explotació agrària: el conjunt es coneix per *ses cases* que aprofiten una extensió de terreny rural la superfície del qual varia entre les 200 ha. a Tramuntana, per a les més grans, i de 10 a 50 ha. a Migjorn, per a les més petites. Els factors topogràfics, climatològics, sanitaris i econòmics són fonamentals en la situació de *es casat* o edifici d'habitatge, i de les construccions complementàries per a usos agrícoles i ramaders. Cal, a més, esmentar altres obres interessants, com són les *tanques*, les *parets*, les *barreres* i els *saltadors*, elements que formen part dels compartiments closos que parcel·len tot el camp menorquí, i li permeten disposar d'una ramaderia especial, sense pastor. El material emprat arreu és la pedra: les parets i barraques es fan de pedra seca, i els habitatges es construeixen amb pedra picada, la calissa anomenada *marès*.

RESUMEN. — En Menorca la casa rural es al mismo tiempo una vivienda y unas dependencias destinadas a explotación agraria: el conjunto se denomina *ses cases* y aprovecha una extensión de terreno rural o *lloc*, cuya superficie varía entre 200 ha. en la región de Tramuntana, para las mayores, y de 10 a 50 ha. en la de Migjorn (parte sur de la isla), para las más pequeñas. Los factores topográficos, climatológicos, sanitarios y económicos son fundamentales en la situación de *es casat* (el edificio de vivienda), y de las construcciones complementarias para usos agrícolas y ganaderos. Hay otras construcciones y obras de fábrica que interesa conocer, como por ejemplo las *tanques* (cercas), las *parets* (paredes), las *barreres* (barreras) y los *saltadors* (saltaderos), elementos que forman parte de los compartimientos cerrados que parcelan todo el campo menorquín, y le permiten disponer de una ganadería que no requiere pastor. En todas partes el material utilizado es la piedra: las paredes y barracas se construyen de mampostería en seco, y las viviendas se edifican con bloques o sillares de piedra caliza labrada, el «*marès*».

SUMMARY. — In Minorca the rural house consists of a dwelling and outhouses which are used for agricultural purposes: the buildings as a whole are known as *ses cases* and occupy an area of rural land known as a *lloc*, the size of which varies from the largest of 200 ha. in the region of Tramuntana to the smallest of 10-50 ha. in the Migjorn (in the south of the island). The fundamental factors determining the location of the *es casat* (the dwelling) and the complementary constructions used for agricultural work and for farm animals are topographical, climatological, economic and those relating to healthiness. There are other constructions worth noting, for example the *tanques* (enclosures), the *parets* (walls), the *barreres* (gates) and the *saltadors* (stiles), which are all components of the closed compartments parcelling out the land, a characteristic feature of the Minorcan landscape, and which allow flocks to be kept, without the need of shepherds. Everywhere, the material used is stone: the walls and lean-to shelters are made from rubble, while the houses are built with blocks of worked dry-stone, the *marès*.